

ETO: 821.511.141-31(498.4)TOMPA A.
82.0-027.65
DOI: 10.19090/hk.2022.2.51-66

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

BALOGH Magdolna

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet
Budapest, Magyarország
balogh.magdolna@abtk.hu

MINORITÁSOK TOMPA ANDREA
FEJTŐL S LÁBTÓL: KETTŐ ORVOS ERDÉLYBEN
CÍMŰ REGÉNYÉBEN

Minorities in the novel *Fejtől s lábtól: Kettő orvos Erdélyben*
[*Head to Feet. Two Doctors in Transylvania*]

Minoritet u romanu Andree Tompe *Fejtől s lábtól:*
Kettő orvos Erdélyben

Tompa Andrea regénye a kisebbségi léhelyzetek egzisztenciális, társadalmi és kulturális dimenzióinak sokaságát és a minoritásra/minoritásokra mint adottságra, mint (többnyire korlátozó) lélehetőségre adott válaszok, magatartások széles skáláját mutatja be individuálpszichológiai és társadalom-lélektani aspektusban egyaránt. Az alábbi értelmezésben a műben megjelenített kisebbségi léhelyzetek közül kettőt emelek ki: 1. az első világháború és Trianon következtében kisebbségbe kényszerülő magyarság helyzetének új szempontú megközelítését, amelynek révén a mű érvényes ellennarratívát tud megfogalmazni a hivatalos magyar emlékezetpolitika történelemhamisító Trianon-retorikájával szemben. 2. A női főhős alakján keresztül az emancipáció problémáinak a feminizmussal és a genderszempontokkal érintkező bemutatását, amelyek ábrázolása során egyetemes érvényű problémákra mutat rá.

Kulcsszavak: posztkoloniális kritika, centrum/periféria, trauma, gender, minoritás és egyenlőtlenség, belső monológ

*Őrült sebességgel rohant keresztül mirajtunk az idő,
mit úgy is hívhatunk, történelem.*

(Tompa 2018, 423)¹

Tompa Andrea *Fejtől s lábtól* című regényének világa olyan gazdag és sokrétű, hogy nem könnyű egyetlen szempontot kiemelve értelmezni anélkül, hogy az olvasó ne érezné úgy, bármit is választ a kínálgató lehetőségek közül, a regény számos aspektusa szükségszerűen említetlen marad. A régiesre stilizált nyelven megszólaló párhuzamos belső monológokból az olvasó képet kap Erdély kultúrájáról és társadalmáról, az Erdéllyel foglalkozó korabeli politikai elgondolásokról. Feltárul a műből a huszadik század első harmadának korabeli orvoslása (sebészeti, ortopédiai, plasztikai sebészeti, ideggyógyászati), természetgyógyászati gyakorlata, valamint a budapesti vízgyógyászati intézmények és az erdélyi gyógyfürdők körképe. Szó van benne a pszichoanalízisről, a kolozsvári színház programjáról, a kolozsvári egyesületek működéséről.

Úgy tűnik, a műnek ez az enciklopédikus gazdagsága a kritikusok egy része számára inkább zavarónak bizonyult, hiszen a regény recepciója – ellentétben *A hóhér háza* szinte egyöntetűen lelkes fogadtatásával – meglehetősen ambivalens. Bán Zoltán András úgy véli, a műbe hatalmas kutatómunka eredményeként beledolgozott „félelmetes térfogatú kultúrtörténeti anyag” „súlya alatt összeroppan a regény” (Bán 2014). Lengyel Imre Zsolt a regény elbeszélésmódjával, műfaji státuszával, struktúrájával kapcsolatban is számos kifogást fogalmazott meg (vö. Lengyel 2013). Azt azonban mindketten elismerték, hogy a mű a kortárs magyar irodalom intellektuálisan legkomolyabb alkotásai közé tartozik. Lengyel hozzátette, hogy a mű „új és részben váratlan nézőpontok seregét vonultatja fel egy fontos hely és idő megértéséhez – és [...] egészen vakmerő formadöntéseiben is van valami paradox módon csábító” (Lengyel 2013).

Az alábbi tanulmányban a műben megjelenített minorítások felől közelítem meg a regényt. Erre annál is inkább lehetőséget látok, mert a két főszereplő, illetve a mellékszereplők sorsán keresztül a kisebbségi léthelyzetek egzisztenciális, társadalmi és kulturális dimenzióinak sokaságát és a minorításra/minorításokra mint adottságra, mint (többnyire korlátozó) létlehetőségre adott válaszok, magatartások széles skáláját mutatja be a szerző individuálpszichológiai és társadalom-lélektani aspektusban egyaránt. Ezek közül néhányat már feldolgozott a mű recepciója. Interpretálhatjuk a regényt a Trianonnal elmozduló centrum–periféria viszonyok, „a Párizshoz viszonyított Bécshez viszonyított Budapesthez viszonyított Kolozsvár” ábrázolása felől (Bazsányi 2014). Értelmezhetjük a művet a

¹ Az idézetek az alábbi kiadásból valók: Tompa Andrea. 2018. *Fejtől s lábtól: Kettő orvos Erdélyben*. Pécs: Jelenkor.

kortárs magyar regények Trianon-ábrázolása kontextusában (vö. Vallasek 2019). Megközelíthetjük Erdély multietnikus társadalmának és sokszínű kultúrájának bemutatása, a „magyarsághoz” fűződő viszony ábrázolása felől. Ennek az ad különös jelentőséget, hogy a regényben bemutatott Erdély-kép érvényteleníti, lebontja a köztudatban elterjedt és a hivatalos magyar emlékezetpolitika által is terjesztett hamis Erdély-nosztalgiát és Erdély-képet, ami az „erdélyiséget” és az erdélyi kultúrát a magyar kultúra valamiféle esszenciájaként, afféle autentikus magyarságként tartja számon (vö. Vincze 2014, 113).

A mű felkínálta tágas szempontrendszerből a Trianon-kérdés bemutatását és az emancipációt (valamint a vele összekapcsolódó feminista és gendervonatkozásokat) emelném ki. Mindenekelőtt azonban bemutatom a mű szereplőit és cselekményét.

Cselekmény, szereplők

A történet előterében két fiatal erdélyi értelmiségi, egy férfi és egy nő szocializációjának, fiatal felnőtté válásának, ha tetszik, *Bildung*jának konfliktusokkal teli folyamatát kísérhetjük figyelemmel az egyetemi tanulmányok, az orvosi diploma megszerzése, majd szakmai karrierjük egy szakaszán (a huszadik század elejétől a harmadik évtizedéig tartó időszakban). A regény két elbeszélőjének felváltva (de nem szabályosan váltakozva) közölt, régiesre stilizált nyelven fogalmazott belső monológjaiban a férfi és a női elbeszélő is húsz-húsz fejezetben mondja el a maga előtörténetét.² Útjaik többször csak futólag érintkeznek. Néhány találkozás vagy majdnem-találkozás után³ a háborús 1916-os évben, egy közösen levezetett ikerszülést követő röpke együttlét nyomán a nő teherbe esik, a másnap bekövetkező román betörés azonban elsodorja őket egymástól. Végül valamikor a húszas években⁴ egy Kolozsvárról Budapestre tartó vonatút alkalmából kapcsolódik össze a sorsuk, s az eddig egyes szám első személyben futó párhuzamos monológokból többes szám első személyűre vált a narráció, annak jeléül, hogy a két különálló *én*-ből megteremtődik a *mi*.

² Csak a regény végére derül ki, hogy erről van szó: miután egymásra találnak, elmesélik egymásnak, mi volt azelőtt.

³ Amikor pl. a nő a férfi elől nyeri el az Erdélyi Múzeum Egylet fürdőügyi ösztöndíját, vagy amikor egymás mellett ülnek a New York kávéházi Körben, s a férfi megfogja a nő combját.

⁴ Pontosán nem tudjuk, de az említett vonatúton, amely budapesti szervezésben az elcsatolt részek orvosainak rendezendő továbbképzésre viszi szereplőinket (ahova kb. 50 orvos utazik), a nő mondja, hogy „tavaly s tavalyelőtt is mily tetemes orvoskivándorlás esett meg, épp a tanfolyam idejébe” (Tompá 2018, 510).

Mindkét főszereplő magyar, de míg a férfi számára ez a születésével készen kapott adottság, amelybe beleszületett (kisnemesi származású, erdélyiségére büszke magyar királyi aljegyző fia), addig a nőnek a többségi nemzethez tartozás a vágyakozás tárgya, s ahhoz, hogy a többségi társadalom el is fogadja magyarnak, erőfeszítéseket kell tennie. Az asszimiláció egyik lépcsőfokaként szóba kerül a névmagyarosítás. Noha a családnevük nem íratik le egyszer sem a műben, azt megtudjuk, hogy fontolgatták a névmagyarosítást, s a Nyári név bukkant fel, de lemondanak róla, mert nem akarnak nevetségessé válni.⁵ Az asszimilálódást az iskola, a nevelés tapasztalata is előkészíti⁶: a lány is, az ikertestvére, Pali is a nagyenyedi kollégiumban érettségizik. Abban, hogy érzelmileg is a magyarsággal azonosulnak, fontos szerepe van az enyedi kollégiumban tapasztalt befogadó szemléletnek és egyenlő bánásmódnak. Ez a magyar kultúrával való azonosulás a többségi nemzethez való erős asszimilációs hajlandóságot mutatja, s mint ilyen, jellemző a korszak légkörére. Ahogyan a nő is mondja: „a magyarsággal jobban előre lehet jutni, tanulni és dolgozni, felemelkedni, mint valamely más nációkkal” (Tompa 2018, 53).

A két ember szinte minden tekintetben egymás ellentéte: származás, családi háttér, életfelfogás, mentalitás, ambíciók különbözősége inkább elválasztja, semmint összeköti őket. Bemutatásuk során finoman rajzolódnak ki a párhuzamok és az ellentétek, vagy inkább komplementer vonások (Lengyel 2013), a jin és a jang (Deczki 2014). Metaforikusan erre a fajta összetartozásra utal a címben megadott fejtől/lábtól pozitúra is. A motívum több alkalommal ismétlődik a műben: az ikrek, akiket együtt hoznak világra, így fekszenek az anyjuk méhében, a szülést követően ők ketten így fekszenek az orvosi szobában, ebben a pozitúrában alszik a férfi a két kutyával a háború alatt, s végül már házaspárként ez a pozitúra marad a szokásos alvóhelyzetük.

Az ellentétek, komplementaritások e fent vázolt rendszere a két főszereplő alakjának megformálásában összekapcsolódik a nemi sztereotípiák kifordításával is: adva van egy enyedi zsidó kereskedő családból való határozott nő, aki egyetemre szeretne járni, s mivel kiáll magáért, és olyan erősen ragaszkodik tervéhez, hogy családjával is szakítva önfenntartásra rendezkedik be, a korabeli megítélés szerint „férfiasnak” tekinthető. Ebben az értelemben is

⁵ „úgy mondták az ilyenekre, hogy Egykoronás magyar” (Tompa 2018, 54).

⁶ „Mert az iskolában mi oly gyönyörű nemzeti dolgokat vettünk fel, verseket, írásokat, történelmi dolgokat, hazafiságot, a forradalmat, hogy ott mindenki egyenlően érezte magát és magyarnak. Ez az iskola dolga szerintem, a magyarnak nevelés” (Tompa 2018, 54).

komplementere az apja dzsentrimentalitása szemszögéből „nem eléggé férfias” brassói székely férfi⁷, aki – felismerve saját korlátait⁸ – elfogadja az apja diktátumát, s kellestelenül ugyan, de beletörődik, hogy Bécs vagy Budapest helyett a kolozsvári egyetemen tanuljon tovább. Később is meghajol az apja akarata előtt, amikor a zajzoni családi gyógyfürdőben kezd praktizálni. A nő kezdettől elkötelezetten készül a hivatására, a férfit az orvosi kar választásában az apa elvárásaival való szembeszegülés motiválja (ti. nem az apai családban hagyományosnak számító jogi pályát választja). A regény a nemi sztereotípiákat azzal is fejük tetejére állítja, hogy a „nőies” férfiről kiderül, éppen az apja által tiltott és lenézett kézimunka iránti szenvedélye segíti az orvosi hivatása melletti elköteleződésben, amikor a tanulmányai negyedik évében egy teszt során kiderül, hogy különleges tehetsége van a sebészethez. „Óperáljon, fiatalúr, mert ön egy Paganini!” (Tompá 2018, 295) – mondja a férfinak Koschek Lajos, a tesztet végző professzor.

Az első világháború és Trianon a regényben

A regény poétikai újításaként a háború a hátszínházi kórházakban zajló gyógyító munka szemszögéből jelenik meg. A férfi számára a háború eleinte a szakmai felkészültség és gyakorlat megszerzésének páratlan lehetőségét jelenti, azután megcsömörlik a sebésztől, amikor szembesülnie kell azzal, hogy a súlyosan sebesült katonák életéért folyó megfeszített küzdelem értelme alapvetően kérdőjeleződik meg a háború abszurd mechanizmusaival szemben. Prém Jóska története (akit emberfeletti erőfeszítéssel mentenek meg és türelmes, gondos ápolással tesznek alkalmassá újra az életre, hogy azután a korábbi súlyos sérülése ellenére a frontra visszaküldött bakát egy gránát tépje szét) a maga szívszorító voltában plasztikusan mutatja meg, mennyire esélytelennek bizonyul a humánus a hatalmi és politikai érdekek nevében folytatott öldöklés primátusával szemben.

Az első világháború és Trianon együttesen olyan tragikus, a személyiséget megrázkódtató eseménysort képvisel, ami döntően változtatja meg a szereplők életét. Márpedig a regény egyik revelációja éppen ennek az eseménysornak a bemutatásában rejlik.

⁷ Apja szerint soha nem lesz belőle férfi, mert iszonyodik a vadásztól (Tompá 2018, 309).

⁸ Sem kirtartása nincsen, sem ambíciója ahhoz, hogy egy katonai ösztöndíjat megpályázza önállóan magát.

Trianon olyan hívószó, vagy inkább metafora a magyar közgondolkodásban, amely a veszteség, a csonkaság, az igazságtalan határok, az ellenséges nagyhatalmak, az elszakadás, az elszakíttottság képzeiteit hozza magával, még sincs konszenzus a jelentését és a közösségi emlékezetben betöltött helyét illetően. Ellenben egyre inkább a hivatalos emlékezetpolitika gerjesztette kultusz uralja a vele kapcsolatos közbeszédet, márpedig a kultusz (az assmanni definíció szerinti „hideg emlékezet”) és a hozzá tartozó rituális gyakorlatok lényegüknél fogva nem alkalmasak arra, hogy a jelenséget integrálják a közösségi tudatba (Gyáni 2012, 372).⁹ Emiatt itt kitérőt kell tennem e jelenségek legalább vázlatos bemutatására.

Az első világháború utáni hatalomváltással és területvesztéssel összefüggő kérdéseknek a közbeszédben való megítélését (nevezetesen hogy Magyarország korábbi területének kétharmadát, lakosságának pedig a felét más államokhoz csatolták) a békeszerződés megkötésétől fogva aktuálpolitikai megfontolások irányították. Ahogyan Vásárhelyi Mária írja (Vásárhelyi 2010), a Horthy-rendszer agresszív revíziós ideológiája és irredentizmusa, amely folyamatosan napirenden tartotta a kérdést, ugyanúgy akadálya volt a problémával való szembenézésnek, mint ahogyan a Kádár-rendszer tabuizáló, a kérdést agyonhallgató gyakorlata. A szembenézésre a rendszerváltás után sem került sor, ellenben a politikai jobboldal egyre inkább kisajátította a Trianon-tematikát (miközben a baloldal nem fogalmazott meg érdemi interpretációt vele kapcsolatban), visszatérve a harmincas évek agresszív irredentizmusához, sérelmi attitűdjéhez, populista nacionalizmusához, antiszemitizmusához. Szimbolikusan ennek az attitűdnek az uralomra jutását fejezi ki a magyar Országgyűlés 2010. évi XLV. törvénye a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről, amit a köznyelvben Trianon-emléknaként tartunk számon.

Az intenzív jobboldali retorikának immár statisztikailag mérhető következményei vannak, hiszen az utóbbi évtizedben a felnőtt lakosság Trianonhoz való viszonyában látványos fordulat következett be: jelentősen bővült azok tábora, akik nem az egységesülő Európában, hanem valamiféle revánsban keresik a megoldást a kilencven évvel ezelőtt megkötött méltánytalan békeszerződésre. Miközben szó sincs arról, hogy bővült vagy elmélyült volna a társadalom tudása a témával kapcsolatban, épp ellenkezőleg: a Trianonért való revánsban

⁹ Jan Assmann felfogásában a kultusz a „hideg emlékezet” terepe. A hideg emlékezés, ezen teória szerint, végzetesen befagyasztja a történelmet, mivel makacs és kétségbeesett ellenállást tanúsít a történelmi változások beáradásával, a szakadatlanul zajló történéseknek akárcsak az egyszerű tudomásul vételével szemben is (idézi Gyáni 2012, 372).

gondolkodók feltűnő tudatlanságot árultak el az elcsatolt területek nemzetiségi viszonyaival kapcsolatban (Vásárhelyi 2010). Mindenesetre ebből is látható, hogy az egyre inkább szélsőjobboldali retorikát hangoztató kormányzati emlékezetpolitika olyan narratívát kínál Trianonnal kapcsolatban, ami nemhogy segítené, hanem éppen ellenkezőleg, tovább nehezíti a száz évvel ezelőtti tragédia tényleges okaival való szembenézést és a józan értékelést, a belőle adódó következtetések levonását. Az is bizonyos, hogy ez a retorika nem vezet el a szomszéd népekkel való megbékéléshez sem, ami pedig az egészséges közösségi tudat és közgondolkodás kialakításának előfeltétele lenne.

Éppen ebben a helyzetben lehet fontos (bár kétségkívül korlátozott) szerepe egy irodalmi műnek, ami a fikció révén olyan világot állít az olvasó elé, amely esztétikai hitelével képes számára átélhetően megérezkíteni a témát. Vallasek Júlia vizsgálta meg a Trianon-kérdéskör irodalmi megjelenéseit (Vallasek 2019). Alapos áttekintésében azt emelte ki, hogy elsősorban tényirodalmi alkotásokban (önéletrajzokban, memoárokbán, naplókban), illetve a Horthy-korszak újrakiadott könyvtermésében van jelen a téma (l. például a Wass Albert-könyvek sikerét az ezredforduló körül), miközben a kortárs szépirodalomban Trianon a közbeszédhez képest alulreprezentáltak mondható (Vallasek 2019, 106). A 2000 után megjelent kortárs szépirodalmi műveknek csak viszonylag kis korpusza foglalkozik az 1920-as hatalomváltással összefüggő kérdésekkel.¹⁰ Ezek döntően Erdélyhez kapcsolódnak (nem függetlenül attól a ténytől, hogy a hat szerző közül három – Tompa, Vida, Selyem – erdélyi származású, illetve ma is ott él).

Tompa Andrea regényének egyik legfontosabb poétikai újítása az, hogy nem visszaemlékező pozícióból, utólagos perspektívából, hanem a történeten belüli egyidejűségként mutatja be a trianoni békével kapcsolatos eseményeket, úgy, ahogyan a szereplők akkor és ott megélték. Az eseményt magát, az „összeroskadást”, a veszteséget a műben a sebészi csonkolás analógiájára testmetaforák sora jeleníti meg: „Mert itten minden le lett vágva, mondhatni. Amit csonkolni lehetett, az le lett amputálva, s helyére pótlás ugyan biza nem került. Fogták szépen a kést, egy hatalmas országnyi fejszét, s úgy kanyarítottak egy grandiózusan ezen a mi életünkön, s aztán máshova varrták, hová nem tartozik ez a testrészt” (Tompa 2018, 354). „Aztán nézhetjük, hogy a maradék testrészt

¹⁰ Szabó Magda. 2002. *Für Elise*. Budapest: Európa, Tompa Andrea. 2013. *Fejtől s lábtól*. Pozsony: Kalligram, Vida Gábor. 2013. *Ahol az ő lelke*. Budapest: Magvető, Selyem Zsuzsa. 2016. *Moszkvában esik*. Pécs: Jelenkor, Bauer Barbara. 2017. *Porlik, mint a szikla*. Budapest: Jaffa, Térey János. 2018. *Káli holtak*. Pécs: Jelenkor.

vajon kivérezik-e, vagy még erőre kap, ki tudja. [...] A legnagyobb megcsonkítás esett meg, mi csak a magyarság testén eshet, hogy le legyünk vágva az édesanyáról, a mi hazánkról, s oda dobva egy másik országnak” (Tompa 2018, 355).

A regény az egyidejűség révén plasztikusan érzékelteti, milyen érzései, milyen fájdalmai, milyen gondolatai lehettek akkor azoknak a korábbi hazájuktól frissen elszakított millióknak, akiknek sorsába így vagy úgy szólt bele a nagyhatalmak döntése. A nemzeti tragédiával való szembenézés vagy az arra való képtelenség, a veszélyhelyzetben felvállalt/választott cselekvési stratégiák legkülönbözőbb változatai jelennek meg. Beszámol a mű a menekülők, az anyaországba áttelepülők sorsáról, köztük a „vagonlakókról” és a veszteséget elviselni képtelenek tragédiájáról is. Az utóbbiak között van a férfi főszereplő apja, aki magyar kisenemesként, az uralkodó osztály tagjaként, királyi aljegyzőként nem tud szembenézni a Trianon utáni új világgal, az agya végleg elborul. A másik jellemző példa: Hevessi Imre orvos, aki március 15-én a betiltott magyar nemzeti jelképpel, kokárdával a kalapján követ el öngyilkosságot. Az ő alakjában és sorsválasztásában a mű olyan zsidót mutat be, aki maradéktalanul azonosul a magyarsággal, a magyar nemzeti tragédiával. A magyarsághoz, a nemzethez fűződő viszonyt, a hazafiságot is újra kell értelmezni Trianon után. Az-e a jó hazafi, aki elmenekül a román fennhatóság alá került országrészből, vagy az, aki ott marad, és munkájával segíti a magyar nyelv és kultúra fennmaradását. Az-e a jó hazafi, aki értelmiségiként, egyetemi tanárként nem esküszik fel a román királyra, akkor sem, ha ezzel azt kockáztatja, hogy maga az egyetem sem marad fenn, vagy ha fennmarad is, románosítják, vagyis nem lesz lehetőség magyar nyelvű felsőfokú oktatásra a jövő nemzedékek számára.

Mindkét főszereplő veszteségként éli meg a hatalomváltást, a férfi súlyosabban, egyénileg is megszenvedve a kisebbségi társadalmon elhatalmasodó depressziót.¹¹ Falusi orvosi praxisába visszavonulva a regény első részében kissé könnyelmű és hedonista „aranyifjú” befelé forduló, töprengő emberré válik. A két főszereplő magatartása mégis a tragédiával való szembenézés pozitív példáit reprezentálja. Ketten kétféle életstratégia mentén igyekeznek megtalálni helyüket az új világban: míg a férfi a falusi fürdőtulajdonos-orvos visszahúzódó-rejtőzködő magatartására hagyatkozva, a maga kis körében hasznosan tevékenykedve, a nő a többségi társadalom igényeihez is alkalmazkodva, a gyógyítás egyetemes jelentősége jegyében a tudományos haladás és a társadalmi progresszió mellett elköteleződve, úgy is, mint a szocialista párt aktivis-

¹¹ „Té-szindróma. S tünetei. Depressio. Melancholia, Tehetetlenség. Lelki nyomottság. Magányba fordulás. Önleértékelés. Borúlátás. Testi s szellemi meddőség” (Tompa 2018, 496).

tája. Felismeri, hogy Erdélyben kell megtalálnia a helyét: „nekem nincs hová menni, optálni az anyaországba nem akartam, mert én egyszer már elvesztettem az én otthonom, s akkor most a másadikat már nem lehet” (Tomba 2018, 506). Döntésében és a válságból való kilábalásában sokat nyom a latban a Körben és a Körből szervezett szocialista pártban elsajátított nemzetköziség eszméje s a pártnak az új hazában maradási népszerűsítő stratégiája is. „A Körben ugyanis ki van mondva, mi az emberben ily időben gátat szab a kétségbeesésnek. Hogy ugyanis a szocialista nemzetköziség emelheti az embert a születési s faji nyomorúságok fölé” (Tomba 2018, 435).

A főszereplők Romániához való viszonya a háború előtt és alatt más és más, majd megint változik az 1920-as hatalomváltás után. Kezdetben mindketten elfogadják a multietnikus régió magyar szupremáciáját, a Budapestről irányított magyarosítás politikáját. A háború kezdetén megvetéssel kezelik a románokat, később, a román betöréskor és azt követően dühösek rájuk. 1920 után azonban önkritikusan ismerik el, hogy az új román állam kisebbségekkel szembeni erőszakos fellépése csupán inverze a magyar állam korábbi politikájának: „Mostan a románok mondják meg, ki erdélyi, s ki ellenkezőleg, de máskor meg épen mi is így gondolkoztunk” (Tomba 2018, 377). A veszteség és az újonnan megtapasztalt minoritás léthelyzete teszi a férfit elfogadóbbá és fogékonyabbá a liberális eszmék iránt is: „De a Körben régebben ilyesmi nem volt. Ott az embernek még a szívét is átmosták azok az igaz gondolatok, nemcsak a fejét. [...] Azóta másképp gondolkozok én is, illetőleg tudom, mi a helyes gondolat, s igyekezek, hogy ahhoz tartozzak én is. Hogy nem a fajt kell nézni, nem a vallást, nem a társadalmi állást, s nem hogy férfi vagy sem, s még a bőre színét sem” (Tomba 2018, 377).

Az új helyzethez való szükségszerű alkalmazkodás részeként mindketten románul tanulnak. A férfi fürdőjét Zajzonban nem a gazdag bojárak, hanem a gyorsan gyarapodó román polgárság képviselői látogatják. A nő pedig a felelősséget a lakta városban dolgozva kénytelen az államnyelvet használni. Motivációjuk azonban ezúttal is különböző: a férfi választásában nagy súllyal szerepel, hogy e lépésével dacol a trianoni hatalomváltás nyomán végleg elborult agyú apjával. A nő viszont elvből és pragmatikus megfontolásból tanulja meg az új hivatalos nyelvet és alkalmazkodik a megváltozott viszonyokhoz, amiben a Kör szellemiségét továbbvivő szocialista meggyőződése van segítségére.

Jól látható a fentiekből, hogy Tomba Andrea regénye szakít a Trianon kapcsán a magyar közbeszédben ma is általános hamis áldozatretorikával, anélkül, hogy tagadná vagy bagatellizálná a veszteség mértékét. A várható megbékélést csak a távoli jövőben tartja lehetségesnek: „Mert száz esztendő azért biztosan kell,

hogy kimenjen minden harag s düh s olyasmi. S főleg, hogy azokkal menjen ki, kik tanúskodtak, s szemükkel látták a nagy összeroskadást s mindent, szomorúságot, haza vesztését” (Tompa 2018, 443).

Női létezés és emancipáció

A kisebbségi lét különféle változatait – egyszermind a legkülönbözőbb típusú egyenlőtlenségeket – a női főszereplő helyzetében és viszonyaiban követhetjük nyomon. Az ő esetében a kisebbségiként létezés minden erdélyi számára adott alaphelyzete – zsidóságból és női mivoltából adódóan – újabb egyenlőtlen, tehát elnyomó viszonyokkal terhelődik meg, ráadásul a zsidó kisebbségen belül is konfliktusos.

A fiatal nő egzisztenciális választását többszörös elszakadással járó *kettős emancipációként* írhatjuk le: először is hagyományhű családját hagyja el, mert tanulni és függetlenedni szeretne, és nem kér azoknak a zsidó lányoknak a sorsából, akiket a hagyományoknak megfelelően a *siduch* révén megkötött házasság kötelékébe kényszerítenek a szülők, hogy azután életüket kizárólag családayaként éljék le. Szülei kitagadják, és apja még a halálos ágyán sem bocsát meg neki, annak ellenére, hogy a nő fél éven át ápolja. Lázadása tágabb perspektívából nézve a közép-európai zsidóság hagyománytól való elszakadásának, modernizációjának jellegzetes életfordulata (vö. Karády 1997 és Fenyves 2012).¹²

Az elszakadás – és a hagyomány rendjéből való kiszakadás – folyamata a Kolozsvárra költözéssel folytatódik, a kóser étkezés és a vallási szokások, a templomba járás elhagyása, végül a modernizálódás szellemi-intellektuális síkján a Kör, a New York kávéházban találkozó szocialista társaság hatása lesz a meghatározó. Kolozsvár másodlagossága vagy provincializmusa – amit annyira fájlal kezdetben a férfi, aki száműzetésként éli meg a kolozsvári egyetemet – a nő számára nem jelent problémát: számba veszi ugyan mint tény, de nem tekinti visszahúzó jelenségnek: „itt minden a legkésőbbben lesz megszervezve, ez olyan bezárkózott, anti-modernista város” – jegyzi meg tárgyszerűen (Tompa 2018, 128). A városhoz való viszonyát döntően az határozza meg, hogy otthonra talál benne. A zsidóságtól való eltávolodása az izraelita nőegylet fordított rasszizmusával való szembesülésekor válik véglegessé: amikor az egyleti elnök asszony megtudja, hogy a nő egy balesetet szenvedett ortodox (román)

¹² Szépirodalmi példaként I. Olbracht, Ivan. 1936. *Golet v údoli (Átok völgye)* c. regénye (habár Olbrachtnál egy még zártabb, kárpáti ortodox közösségről van szó, az eloldódás folyamata és az általa kiváltott konfliktus azonban hasonló).

lány számára szeretne támogatást szerezni, indulatosan elutasítja. „[A]kkor határoztam el, hogy oda fogok menni egyedül, ahol nem kérdezik, hogy az embernek mi a származása”¹³ (Tompá 2018, 138).

A nőnek a zsidóságtól való eloldódásával párhuzamosan nőként is meg kell küzdenie a férfi dominanciájú közeg ellenállásával, és ő meg is küzd vele. A történet végére szakmailag elismert tagja lesz az orvostársadalomnak, vezeti az árvaházat, és egy vezetői poszt várományosa a gyermekkórházban. Aktív tagja a szocialista pártnak és a román orvosszövetségnek, mindkét minőségében sokat utazik (Budapest, Bukarest, Alsó- és Felső-Ausztria, Szlovenszko, Dél-Románia). Szervez, tárgyal, idegen nyelveken beszél, teszi, amit kérnek tőle, amivel megbízzák. Feministának és szocialistának nevezi magát.

A férfitekintet csapdája: ambivalens emancipáció

Sikeres emancipálódása ellenére azonban a nő személyisége ambivalens, mert óriási távolság van a társadalmi énje és a magánénje között. Vagy más szavakkal: aközött, amit a világban mutat magából és aközött, amit magáról mint nőről gondol. Miközben a maga felállította normáknak megfelelően mozog a társadalomban (a munka, a hivatás, a szakmai karrier, a társadalmi kötelezettségek, a pártmunka közegében), saját nőiségéhez, érzelmi világához, szexualitásához való viszonya csupa görcs, önbizalomhiány és bizonytalanság. Visszatérő eleme monológjainak a saját jelentéktelennek érzett külseje miatti elégedetlenség, meg van győződve arról, hogy nem szép, nem vonzza a férfiakat. (Szemben a barátnőjével, Gadó Lillyvel, aki szép is, okos is, és akinek persze nincsenek komplexusai.) Emögött egy, az érzelmeket elnyomó, mindent a gondolkodás és az ész racionális erejével megoldani akaró beállítódás áll, amire idézhetnénk az évenként végzett „mérlegvonásokat”, de ide tartoznak a nőnek a saját testiségével, szexualitásával kapcsolatos fejtegetései, töprengései, az, ahogyan az O. N. kezdőbetűk mögé rejtett önkielégítési gyakorlatát egy kvázitudományos indoklással legitimálja – a bűntudatot csökkentendő.

Saját nőiségével kapcsolatos görcseit, bizonytalanságát jól érzékeltetik a könyvnek azok a fejezetei, amelyek valamely művészeti élményről tudósítanak, ahol tehát a nő befogadóként, méghozzá „naiv” befogadóként van jelen (legyen az színház, hangverseny vagy éppen könyv). A zenei, színházi vagy olvas-

¹³ Idekívánkozik annak rögzítése, hogy ugyanolyan üresnek, a külsőségekkel és látszattevékenységekkel foglalkozónak bizonyul a „nem felekezeti” alapon szerveződő másik nőegylet is.

mányélmény mozgásba hozza az érzelmeket, felszínre hozza a tudat mélyére száműzött, blokkolt, elnyomott tartalmakat. Nem véletlen, hogy a komolyzenei koncertről elmenekül, mert úgy érzi, megsemmisülés fenyegeti a zene hatására, ami elementáris hatással van rá. Hasonlóan reagál a színházi élményre is: a szünetben azért hagyja ott Bródy Sándor *A tanítónő*jének előadását, mert magára ismer a címszereplőben, és nincs ereje szembenézni ezzel a helyzettel. „De nem hogy nem tetszett volna. Csak nagyon fájlaltam a darabot. Mintha rólam lett volna szó. Mert irodalmi remekmunka volt, az biztos, csak nem lehetett kibírni, úgy fájt. Sírtam. Második felvonás után jöttem ki” (Tompa 2018, 533).

Ezekben a szituációkban az a közös, hogy a nő egész személyiségével van bennük jelen, a művészettel való találkozásai során leomlik róla a páncél, amit az önfenntartásért való napi küzdelem során önvédelemből magára ölt. Ezek a regénybe beleírt előadó-művészeti események persze ideális befogadói helyzetet mutatnak be: az élmény elementáris hatása jelzi azt a határt, ameddig a személyiség a napi életmenetet destabilizáló spontán feltörő ösztönök, érzelmek elnyomása árán még működőképes maradhat.

A női főhős esetében tehát egyrészt a személyiség érzelmi és ösztönszférajának erőteljes elnyomásáról van szó, ami mögött a létfenntartás nehézségei húzódnak meg. Másrészt, ettől nem függetlenül, arról is, hogy nőként nem tud és nem mer önmaga lenni, mert nincs önbizalma. Ennek az ambivalenciának a háttérben öntudatlanul is a bevett, elvárt normáknak való megfelelés kényszere húzódik meg, s az az elgondolkodtató tény, hogy mennyire erős ezeknek a nevelés során átadott és az egyén által interiorizált normáknak a hatása. A nőként viselkedés normáiról van szó. Gondolhatunk Simone de Beauvoirra, aki először tette fel a kérdést, hogy mit jelent nőnek lenni: milyen tapasztalatot, milyen sorsot, érzelmeket, s eltöprenghetünk sokszor idézett mondatán *A második nemből* (Beauvoir 1949, magyarul: 1969): „Az ember nem születik nőnek, hanem azzá válik” (Beauvoir 1971, 197). Arról van szó, hogy a női/férfi nemi identitások és nemi sztereotípiák történetileg és társadalmilag kódoltak, s a nevelődés során válnak észrevétlenül is bensővé, így születik a *társadalmi nem* koncepciója. Arról, hogy az a társadalom által kialakított és a nevelés során átadott normarendszer, amit egy adott korban „nőiesség”-ként tartanak számon, hogyan működik, és miként válhat/válik a személyiség másfajta késztetéseit, törekvéseit elnyomó mechanizmussá, a feminizmus klasszikusának, Betty Friedannak a sok-sok nő vallomását feldolgozó, eredetileg 1963-ban megjelent, ám aktualitásából mit sem veszített kötetéből szerezhetünk tudomást (Friedan 2021).

Amiről a regényben szó van, azt közelebbről talán a feminista (film)kritika *male gaze*-ének fogalmával írhatnánk le.¹⁴ A Laura Mulvey filmteoretikus által leírt jelenségcsoport freudi alapokra épülő elgondolás, amely nagyon durván leegyszerűsítve azt állítja, hogy a nőt a férfiak szemével, szexualizált tárgyként látjuk, s hogy a nő öntudatlanul, a külsejével, a megjelenésével maga is tetszeni akar, a férfiak elvárásainak akar megfelelni. Mulvey 1975-ben írt, utóbb nagy hatásúnak bizonyuló esszéje a mainstream hollywoodi filmek nőképét elemezve jut a fenti következtetésre, de hogy megállapítása jóval általánosabb érvényű lehet, arról a regényt olvasva is megbizonyosodhatunk. Ezt támasztja alá az *Arcképezés* című fejezet. Pali rábeszéli a testvérét, hogy készíttessen fényképet magáról. A fényképész a műtermében sokáig kísérletezik azzal, hogy rábírja a nőt, lazítsa el a vonásait „bévülről”, csakhogy erre ő nem képes. Már egy órája folyik a megfelelő pozitúra keresése, amit végül a fényképész állít elő olyan formán, hogy meglazítja a ruha nyakát, látni engedve a vállakat, selyemsálat terít rá, és gyöngysort tesz a nő nyakába. Előállít tehát egy olyan szituációt, amelyben a nő az öltözéke és a kiegészítők segítségével hangsúlyozottan „nőiessé”, mi több, finoman szexuális tárggyá válik. Azaz maga a férfi teremti meg azt a női alakot, amelyet konvencionális értelemben „nőiesnek”, azaz férfi szemmel nézve olyannak szokás tartani, ami megfelel a nőiességgel szembeni elvárásoknak. Mindeközben a nőnek a saját nőiességéhez való viszonyát az ambivalencia határozza meg: ez abban is megnyilvánul, hogy magára nézve nem tekinti alkalmazhatónak a konvencionális nőiesség fogalmait (ezeket teljes mértékben a barátnője, Gadó Lilly számára tartja fenn, akit „százszázalékos nőnek” tekint), ugyanakkor benne is megvannak, élnek a legegységesebb ösztön- és érzelmi késztetések, a vágy, hogy szeressen valakit, és hogy őt is szeressék. Ennek ellenére alkatilag képtelennek érzi magát arra, hogy a párkeresés érdekében olyan lépéseket tegyen, amiket a nőktől elvárnak, vagy amiket „szokásosan” tesznek a nők. Magában elmorfondírozik azon, hogy „többet kell cicomázkodni, mert ezt várja a férfi a nőtől, meg csábítási trükköket” (Tompá 2018, 258). De a gyakorlatba nem tudja átültetni. A műnek csak egyetlen helyén van szövegszerű utalás arra, hogy *tudatosan* is meg akar felelni a konvencionális viselkedésre vonatkozó elvárásoknak (ezért változtat a viselkedésén). Amikor a budapesti vonatúton beszélget a férfival, és látja, hogy

¹⁴ Laura Mulvey a patriarchális társadalom filmkészítésre gyakorolt hatásáról, a nők mozivásznon megjelenő alárendelt szerepéről beszél. A *male gaze* minden, mert amit látunk a filmekben vagy a klipeken, az mind a férfi a jelenetben, a férfi a kamera mögött és a férfi a mozivásznon előtt.

az a politikáról másként gondolkodik, orvosi kérdésekre tereli a szót, hogy az ellenvéleményét hangoztatva ne távolítsa el rögtön magától. Ez az egyetlen eset, amikor „taktikusan” viselkedve, alkalmazkodik a konvenciókhoz: „Nőtől egyébként sem várja senki, hogy legyen neki politikai véleménye, pláne saját gondolatja. Tudom én” (Tompa 2018, 511).

A férfival való találkozás nem oldja fel a nő gátlásait és nem szünteti meg a bizonytalanságait, de felismeri, hogy mindeddig személyiségének egy része nem élt, „s öbenne az a kis nő egészen elfelejtkezett magáról” (Tompa 2018, 523). A találkozás hatására azonban mégis megfogalmazódik benne a vágy, hogy nőként is a saját életét élje: „hogy eddig nem voltam a magamé, s most meg a magamé akarok lenni. [...] hogy az ember úgy adja magát oda a köznek, hogy teljesen kifelejtje magát az életből” (Tompa 2018, 523). Ez a nagyon fontos felismerés magában foglalja azt is, hogy szabad – vagy mindenesetre szabadabb – utat enged az érzelmeinek és az ösztöneinek, feloldva a maga által szabott korlátokat. A nő hatalmas utat tett meg, mire a hagyományhű enyedi zsidó kereskedőcsaládtól a kolozsvári, két állást betöltő független orvosnő pozícióját elérte. Feltehetném a kérdést, vajon nem kellett-e túl nagy árat fizetnie ezért?

Összegzés

A minorítások bizonyos aspektusainak figyelemmel kísérése a regény fenti értelmezésében nem lehetett teljes. Azt remélem mégis, hogy ezzel a részleges elemzéssel is felhívhattam a figyelmet Tompa Andrea regényének legalább két olyan sajátosságára, amely meggyőződésem szerint kiemelkedő helyet biztosít számára a kortárs magyar prózában. Az első világháborút és Trianont olyan új nézőpontból közelítette meg, aminek segítségével érvényes ellennarratívát tudott megfogalmazni a hivatalos magyar emlékezetpolitika történelemhamisító, mitizáló és revansista retorikájával szemben, ami hozzájárulhat ahhoz, hogy a magyar közgondolkodás végre szembenézhesen a Trianon-kérdéssel. A női emancipáció buktatóival szembesülő hősnője alakjában pedig – aki történetesen még zsidóként is cipelni kényszerül a családi hagyomány terhét – olyan problémákra mutatott rá, amelyek egyetemes érvényűek.

Irodalom

Bán Zoltán András. 2014. *Ex Libris. Élet és Irodalom* 58 (3): jan. 17.

<https://www.es.hu/cikk/2014-01-17/ban-zoltan-andras/ex-libris.html> (2022. márc. 2.)

Bazsányi Sándor – Darabos Enikő. 2014. Két bírálat egy könyvről. *Holmi* 26 (4).

<https://www.holmi.org/2014/04/bazsanyi-sandor%E2%80%93darabos-eniko-ket->

- biralat%C2%A0egy-konyvrol-tompa-andrea-fejtol-s-labtol-ketto-orvos-erdelyben (2022. márc. 1.)
- Beauvoir, Simone de. 1971. *A második nem*. Ford. Görög Lívía, Somló Vera. Budapest: Gondolat.
- Deczki Sarolta. 2013. ÉS-kvartett Tompa Andrea Fejtől s lábtól: Kettő orvos Erdélyben című regényéről. *Élet és Irodalom* 57 (23): jún. 7.
<https://www.es.hu/cikk/2013-06-07/es-kvartett-tompa-andrea-fejtol-s-labtol-ketto-orvos-erdelyben-cimu-regenyrol.html> (2022. márc. 2.)
- Fenyves Katalin. 2012. *Zsidó polgáriasodás a 19–20. század fordulójának Magyarországon: a nyelvhasználat és a nők helyzetének alakulása*. Habilitációs értekezés. Budapest: Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem.
- Friedan, Betty. 2021. *A nőiesség kultusza*. Ford. Szirmai Panni. Budapest: Noran Libro Kiadó.
- Gyáni Gábor. 2012. Nemzet, kollektív emlékezet és public history. *Történelmi Szemle* 54 (3): 357–376.
- Karády Viktor. 1997. *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Budapest: Cserépfalvi.
- Lengyel Imre Zsolt. 2013. *A részek lázadása: Tompa Andrea Fejtől s lábtól című regényéről*: <http://www.muut.hu/archivum/2479> (2022. márc. 1.)
- Mulvey, Laura. 1985. Visual Pleasure and Narrative Cinema. In *Film Theory and Criticism*. 3rd edition, szerk. Gerald Mast, Marshall Cohen. 803–816. Oxford: Oxford University Press.
- Tompa Andrea. 2018. *Fejtől s lábtól*. Pécs: Jelenkor.
- Vallasek Júlia. 2019. Gyógyítható-e a T-é-szindróma?: Trianon alakváltozatai a kortárs magyar prózában. *Pro Minoritate* (7): 100–130.
- Vásárhelyi Mária. 2010. Trianon-kép a közgondolkodásban. *Mozgó Világ* 36 (7). http://epa.uz.ua/01300/01326/00117/MV_EPA01326_2010_07_02.htm (2022. márc. 3.)
- Vincze, Zsófia Kata. 2014. Politics of Memory in Andrea Tompa’s Novel *Fejtől s lábtól* [‘Head to Feet’]. *Hungarian Cultural Studies*. e-Journal of the American Hungarian Educators Association, Volume 7, 110–126. <http://ahea.pitt.edu> DOI: 10.5195/ahea.2014.14

MINORITIES IN THE NOVEL *FEJTŐL S LÁBTÓL*:
*KETTŐ ORVOS ERDÉLYBEN [HEAD TO FEET: TWO DOCTORS
IN TRANSYLVANIA]*

Andrea Tompa’s novel presents a multitude of existential, social, and cultural dimensions of minority-existence, as well as a wide scale of the possible answers and attitudes regarding minority existence as an ability and an (often restrictive)

form of existence. In the following analysis, I focus on two categories of minority experience portrayed in the work. 1. A new approach to the situation of Transylvanian Hungarians' forced to become a minority following World War I and the Treaty of Trianon, through which the work creates a valid counter-narrative against the falsifying Trianon rhetoric of official Hungarian memory policy and history. And 2. Presentation of the problems of emancipation, interconnected with feminism and questions of gender, the portrayal of which points out universal issues in the novel through the figure of the female protagonist.

Keywords: post-colonial criticism, centre/periphery, trauma, gender, minority and inequality, inner monologue

MINORITET U ROMANU ANDREE TOMPE *FEJTŐL S LÁBTÓL: KETTŐ ORVOS ERDÉLYBEN*

Roman Andree Tompe se bavi raznolikošću egzistencijalnih, društvenih i kulturnih dimenzija bitisanja manjina. On daje široku skalu odgovora, tj. reakcija vezanih za minoritet kao datost i na pretežno ograničavajuće mogućnosti (kako iz individualno-psihološkog tako i društveno-psihološkog aspekta). Od manjinskih egzistencijalnih situacija, opisanih u romanu, u radu se izdvajaju dva: nov pristup položaju Mađara, koji su posle Prvog svetskog rata i Trijanonskog sporazuma postali manjina, pri čemu se u romanu formuliše svojevrsan narativ, protivan zvaničnoj mađarskoj politici sećanja, suprotstavljajući se lažiranju istorije u trijanonskoj retorici (1); kroz glavni ženski lik, dotičući se feminizma i rodnog pristupa, prikazuju se problemi vezani za emancipaciju žena, tog globalnog problema (2).

Ključne reči: postkolonijalna kritika, centar/periferija, trauma, rod, minoritet i neravnopravnost, unutrašnji monolog

A kézirat beérkezésének ideje: 2022. márc. 3.

Közlésre elfogadva: 2022. máj. 15.